УДК 930 (477.7) “1946/1947”

Горбуров К.Є., Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського

Горбуров Кирило Євгенович (1980 р.н.). У 2002 р. закінчив юридичний факультет Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, здобувач кафедри історії України Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського. Тема кандидатської дисертації:*“Голод 1946-1947 рр. на Півдні України”.*

Історіографія проблеми “Голод 1946-1947 рр. у південному регіоні України”

У статті здійснено аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури про третій радянський голодомор в повоєнний період. Стаття присвячена 60-річчю трагічних подій в Україні.

The article is dedicated to the VI-th decade of the tragic events in Ukraine. The author analyses foreign and native scientific literature concerning the third Soviet starvation during the postwar period. The article is dedicated to the VI-th decade of the tragic events in Ukraine. The author analyses foreign and native scientific literature concerning the third Soviet starvation during the postwar period.

Останнім часом особливий інтерес вітчизняних та зарубіжних істориків, учених-науковців викликає дослідження становлення та функціонування радянського тоталітарного режиму. Командно-адміністративна система, що існувала в 1920-х – першій половині 1950-х років XX століття в СРСР, підпорядковувала собі всі сфери суспільного життя країни. Вона не допускала іншого тлумачення історії, ніж те, що не розходилося з партійними документами.

Тоталітарний режим був кровно зацікавлений у знищенні, втаємниченні або фальсифікації документів, що суперечили офіційному трактуванню історії та могли породжувати серед громадського загалу сумніви в непогрішимості методів соціалістичного будівництва.

У цьому контексті актуальним є дослідження проблеми повоєнного голоду на території Південної України – однієї з трагічних сторінок вітчизняної історії XX століття.

Понад 40 років за радянської влади в УРСР тема голоду 1946-1947 рр. вважалася закритою. Тоталітарна система намагалася викреслити з пам‘яті народу навіть спогади про це страшне соціальне лихо. Ще й нині трапляються історики, що продовжують не визнавати повоєнного голоду, або применшити його масштаби та наслідки.

Незважаючи на те, що радянська історіографія завжди оминала цю народну трагедію, жодним словом не говорячи і не називаючи слово “голод” з цензурних та ідеологічних міркувань, все ж таки в книгах деяких істориків зустрічалися лише глухі згадки про тяжкі наслідки повоєнної розрухи у сільському господарстві, яку посилила незвичайна посуха 1946 року у південних областях України [1].

Праці радянських дослідників 40-80-х рр. містять великий фактичний матеріал, який дозволяє прослідкувати стан сільського господарства, життя сільських трударів, аграрну політику держави, дані про врожайність зернових. Це дає можливість дослідникам зробити висновки, що така політика радянського керівництва на чолі з Й.Сталіним відносно сільського господарства неминуче вела до голоду.

Перші матеріали, що розповідали про становище в аграрній галузі в досліджуваний період побачили світ в 1946-1949 рр. Вони містили статистичні дані, що характеризували становище в сільському господарстві як в цілому по СРСР, так УРСР. Це роботи С.Ф.Демидова, В.Анд-ріянова, Ф.Кошельова [2]. Розвитку аграрного сектору в перші повоєнні роки присвячені роботи українських дослідників О.П.Каневського, Т.М.Окладного, Є.С.Дягілєвої [3].

В першій половині 1950 років з‘являються праці Б.Геращенка, А.Болгова, Н.І.Анісімова,.

А.І.Вікентьєва, С.Г.Сергеєва, М.А.Краєва [4], в яких наводяться дані про валовий збір зерна в повоєнні роки, стан забезпечення населення СРСР хлібом та іншими продуктами харчування.

Незважаючи на те, що в більшості праць цього періоду прославлявся колгоспно-радгоспний лад в СССР, вихвалялась аграрна політика комуністичної партії і радянського уряду, все ж в окремих з них визначалися труднощі у відбудові сільського господарства, чимало з них пов‘язувалося із посухою 1946 р., що спалахнула в найважливіших сільськогосподарських районах [5].

Не лише дослідники в своїх працях оминали слово “голод”, замінюючи його продовольчими труднощами, до цієї заміни вдавалось і вище партійне керівництво УРСР в 40-х рр. ХХ століття [6].

У другій половині 50-х років розпочався навий етап радянської історіографії, що продовжувався до кінця 80-х рр. ХХ століття.

Після ХХ з‘їзду КПРС історична наука звільнилася від одіозних і догматичних постулатів “Короткого курсу історії ВКП(б)”. Дослідники стали відкрито визнавати факт наявності продовольчих труднощів у другій половині 40-х – початку 50-х рр. [7].

Проте і в цей період в працях дослідників жодним словом не говорилося про “голод”, що огорнув цілі регіони колишнього СРСР і, зокрема, України. В працях Ю.В.Аратюняна, І.М.Волкова, М.А.Вилцана, Д.І.Корпоценка, В.В.Куликова, І.Є.Зеленіна, С.П.Трапезникова, Р.Ф.Винокура та інших досліджується становище на селі в перше повоєнне десятиліття, організацію колгоспно-радгоспного виробництва, у них більше критичного матеріалу про становище у сільськогосподарському секторі економіки [8].

Певний вклад у вивчення піднятої проблеми внесла колективна монографія про радянське село в перші повоєнні роки (1946-1950), необхідна дослідникам при вивченні причин та наслідків голоду [9].

Не дивлячись на те, що в більшості праць другої половини 1950-х – 1980-х рр. і визнавався факт, що посуха 1946 р. серйозно загальмувала відновлення сільського господарства країни, зустрічались і такі наукові роботи, де фальшиво і лицемірно наголошувалось, що “в умовах радянської держави, колгоспному ладу вдалося уникнути звичайних для таких стихійних лих наслідків” [10].

Вперше про повоєнний голод 1946-1947 рр згадується в період горбачовської “перебудови” в колективній монографії з історії радянського селянства, що вийшла в 1988 році [11].

В ряді праць українських радянських істориків та економістів висвітлюються проблеми українського повоєнного села. Це перш за все роботи Т.М.Окладного, М.К.Івасюти, В.І.Юр-чука, П.Г.Снітка, Є.П.Талапа, В.С.Петренка, І.В.Шульги, О.Д.Бачинського, П.Ю.Котлова, І.П.Кожукало та інших [12]. В цих працях міститься величезний матеріал про стан сільського господарства в перші повоєнні роки, побут колгоспників. Натяки деяких авторів на продовольчі труднощі, що існували в результаті посухи 1946 р., дають можливість стверджувати, що їх автори знали про голодне лихо, але через цензурні перепони не могли про це сказати відверто.

У 1988 р. журналісти А.Аджубей і А.Стреляний, розповідаючи про діяльність М.Хрущова в Україні у повоєнні роки згадали й про голод, що в цей час лютував в Україні [12]. А вже в наступному 1989 р. з‘являється перша публікація про голод українського історика І.П.Кожукала [14]. В 1990 р. світ побачив роботи А.Л.Перковського, С.І.Пирожкова, І.П.Кожукала, І.М.Маковійчука, Ю.Г.Пилявця, С.В.Кульчицького, Ю.І.Шаповала, Д.В.Табачника, М.В.Коваля про повоєнне становище села [15].

Першою значною роботою про повоєнний голод в Україні стала брошура молодих дослідників І.О.Воронова і Ю.Г.Пилявця [16], що побачила світ у 1991 р., де автори розповідають про причини і наслідки голодомору 1946-1947 рр., викривають антиселянську політику тоталітарного режиму, що призвела до голоду. Не дивлячись на цінність цього дослідження, слід сказати, що поза увагою авторів залишились наслідки голоду, не сказано жодного слова про демографічні втрати.

Заслуговує на увагу наукового загалу опублікована в 1992 р. праця І.Біласа [17], де автор, використовуючи закриті фонди архіву МВС України, вказує на особливості діяльності карального апарату в період голоду, показує, що їх дії були “ретельно сплановані імперською комуністичною системою в 1946-1947 роках, кваліфікується не інакше, як геноцид” [18].

В 90-х рр. поряд з українськими істориками вийшло ряд праць стосовно повоєнного голоду і в колишніх республіках СРСР. Це роботи російських істориків І.М.Волкова і В.Ф. Зими [19]. Веніамін Зима став автором першої солідної монографії [20], в якій на новому, раніше не доступному для дослідників матеріалі секретних документів з фондів партійних і державних архівів СРСР, листів, спогадів очевидців, розкриваються причини, масштаби і наслідки голоду 1946-1947 рр. в Радянському Союзі. В хронологічній послідовності проаналізовано важливі укази, постанови і розпорядження тогочасного керівництва, на

конкретних прикладах показано негативний вплив війни, посухи, заготівельних і податкових кампаній на тяжке матеріальне становище жителів країни. На основі статистичних офіційних даних визначені приблизні людські втрати від голоду і викликаних ним захворювань. В Молдові, де в результаті голоду 1946-1947 рр. була значна кількість жертв, раніше приступили до вивчення цієї трагедії. Невелика брошура Б.Г.Бомешка [21], побудована на абсолютно невідомих раніше фактах, дивувала читачів фіксацією відомостей, що збереглися, перш за все кількістю хворих на дистрофію і померлих від неї, дані, що давали змогу зробити розрахунки про число загиблих голодною смертю. В 1993 р. вийшов новий збірник документів про голод 1946-1947 рр. у Молдові [22].

Протягом 1990-х відбулося кілька наукових конференцій і конгресів, учасники яких у виступах говорили про повоєнний голод в Україні (О.М.Веселова, Й.Антохій, М.В.Загайний, В.М.Косташ, П.П.Панченко, В.Ф.Холодицький та інші) [23].

До 50-річчя трагедії повоєнного голодомору в Україні спільними зусиллями асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. та Інститутом Історії України національної Академії наук України 27 травня 1997 р. вперше в Україні й у світі проведена міжнародна конференція "Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки" [24]. Було заслухано більше 30 доповідей з якими виступили дослідники України, Росії і США, що висвітлювали історіографію, причини, наслідки голодомору, розкривали вину тоталітарного режиму у створенні штучного голоду 1946-1947 рр. Саме на цих питаннях зупинились С.В.Кульчицький, В.І.Марочко, Джеймс Мейс, Р.Пиріг, Ю.І.Шаповал, С.Пирожков, В.Зима.

Ряд учасників конференції показали прояви голоду в окремих регіонах та областях України. Так, М.М.Шитюк зупинився на проявах голоду на Миколаївщині, О.Єрмак – на Полтавщині, О.Задніпровський – у Донбасі, О.Нікілєв – на Дніпропетровщині, В.Ґудзь – на Запоріжжі, І.Романюк – на Вінниччині, Ф.Морозюк – на Херсонщині, вони вказали на регіональні відмінності трагічної ходи голодомору в їх місцевостях. Про надання допомоги жителями західних областей України голодним східним біженцям повідомили С.Пінчук, О.Гаврилюк, В. Сергійчук. Учасники конференції визнали голод штучним і рекомендували розгорнути вивчення піднятої проблеми.

Плідну роботу по висвітленню цієї теми нині проводить старший науковий співробітник Інституту історії НАН України О.М.Веселова [25]. Вона ставить за мету вивчити стан наукової розробки теми, розкрити причини і наслідки трагедії.

В 2000 р. побачила світ монографія українських науковців з Інституту історії України НАН України О.М.Веселової, В.І.Марочка, О.М.Мов-чан, присвячена трьом радянським голодоморам 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років [26].

Розділ, присвячений третьому повоєнному голодомору, написаний О.М.Веселовою, де автором досліджено причини голоду, показано його трагічну ходу по території УРСР. Дослідниця робить висновок, що останній голодомор XX століття був штучним, рукотворним. Розкриваючи його наслідки, О.М.Веселова називає приблизну кількість жертв трагедії – близько 1 млн. чол., показує, що голод призвів до масового сирітства, фактів людоїдства, до замовчування його тогочасною владою.

Починаючи з 90-х років XX ст., проблема голоду 1946-1947 рр. висвітлюється на сторінках підручників, загальних праць з історії України, стає відомою широкому колу громадськості, в тому числі учням шкіл, студентам навчальних закладів, про що вони раніше нічого не чули [27].

В другій половині 90-х рр. активізуються регіональні дослідження науковців з південних областей України. Уперше більш-менш широко розповіли про голод 1946-1947 рр. на території Миколаївщини В.П.Шкварець і М.Ф.Мельник на сторінках своєї книги, де показали трагедію мешканців південного краю [28].

У 1996 р. побачив світ навчальний посібник для учнів загальноосвітніх шкіл області фахівців історичного факультету Миколаївського педагогічного інституту – П.М.Тригуба, І.С.Павлика, О.В.Білюка [29], де автори не лише згадали, а й визначили істотні причини та наслідки голоду, показали, що мешканці приморських районів легше переносили трагедію, використовуючи в їжу продукти моря.

За останнє десятиріччя з'явилося чимало регіональних збірок документів і матеріалів, нарисів, споминів про голод 1946-1947 рр. В 1997 р. Миколаївська філія Національного університету "Києво-Могилянська академія", Миколаївський обласний інститут удосконалення вчителів та Державний архів Миколаївської області видали збірку документів про цю трагедію [30]. У ній розміщено також статті М.М.Шитюка, П.І.Соболя, І.Т.Кіщак, В.Я.Рагуліна, які розкрили стан вивчення проблеми голоду, хлібозаготівельну кампанію в 1946-1947 рр., стан тваринництва, репресії проти громадян Миколаївщини в період голоду.

Миколаївська обласна редакційна колегія науково-популярної серії "Реабілітовані історією" видала ряд випусків бюлетенів, де

наводилися факти політичних репресій в період голоду, судові справи, заведені на колгоспників, здійснення хлібозаготівельної кампанії на території області в цей період [31].

В 2002 р., до 65-річчя утворення Миколаївської області, побачила світ фундаментальна праця, один з розділів якої присвячений повоєнному голоду 1946-1947 рр. [32].

У Херсоні редакційно-видавнича група "Реабілітовані історією" видала книгу "Останній сталінський удар", ряд статей якої присвячено подіям голоду на Херсонщині, злочинній аграрній політиці, проведенню репресій проти працівників сільського господарства; вміщено також ряд спогадів очевидців трагедії [33]. Стаття Федора Морозюка [34], аналізує стан сільського господарства та масштаби голоду в Херсонській області.

Сьогодні досить активно висвітлюють підняту проблему херсонські газети "Таврійський вісник", "Наддніпрянська правда", "Вісник Олешшя", "Слава праці" та інші, де регулярно публікуються матеріали, присвячені голодомору 1946-1947 років.

В Одесі громадською організацією "Меморіал" видано ряд томів "Одеського мартирологу", де є публікації, що стосуються повоєнного голоду на території області [35].

Активно звертаються до цієї теми газети Одещини: "Чорноморські новини", "Вісник Кодимщини", "Степовий маяк", "Слово", "Одеські вісті" та інші. Цінним вкладом у висвітлення її стають свідчення репресованих громадян – уродженців південного регіону, що періодично друкуються на сторінках преси.

Не дивлячись на опубліковані наукові праці, матеріали конференцій, збірники документів і

Література

1. Голод в Україні 1946-1947 рр.: Документи і матеріали. – К. – Вид-во Маріан Коць, 1996. – С.6.
2. Демидов С.Ф. Развитие сельского хозяйства в послевоенное пятилетие. – М., 1946. – 96 с.; Андрианов В. За дальнейшее улучшение организации и оплаты труда в колхозах // Народное хозяйство. – М., 1940. – Сб. 2. – С.323-337; Кошелев Ф. Послевоенный пятилетний план и пути его досрочного выполнения. – М., 1949. – 101 с.
3. Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., 1947 – 94 с.; Окладной Т.М. Борьба трудящихся Харьковщины в послевоенную сталинскую пятилетку. – Х., 1948. – 93 с.; Дягилева Е.С. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейший подъем колхозного производства в годы четвертой пятилетки: Автореф. ... канд. ист. наук. – Х., 1955. – 19 с.
4. Геращенко Б. Новый мощный подъем народного хозяйства СССР в первое послевоенное пятилетие. – М., 1951. – 144 с.; Болгов А. Трудодень и его роль в колхозном производстве // Народное хозяйство СССР – М., 1950. – Сб. 3. – С. 322-336; Анисимов Н.И. Развитие сельского хозяйства в первое послевоенное пятилетие. – М., 1952. – 164 с.; Викентьев А.И. Очерки развития советской экономики в четвертой пятилетке. – М., 1952. – 103 с.; Сергеев С.Г. Главная задача в сельском хозяйстве. – М., 1953. – 133 с.; Краев М.А. Победа колхозного строя в СССР. – М., 1954. – 213 с.
5. Андрианов В. За дальнейшее улучшение организации и оплаты труда в колхозах // Народное хозяйство. – М. – 1940. – Сб. 2. – С. 324; Геращенко Б. Новый мощный подъем народного хозяйства СССР в первое послевоенное пятилетие. – М., 1951. – С.66; Анисимов Н.И. Развитие сельского хозяйства в первое послевоенное пятилетие. – М., 1952. – С.16; Викентьев А.И. Очерки развития советской экономики в четвертой пятилетке. – М., 1952. – С.83; Сергеев С.Г. Главная задача в сельском хозяйстве. – М., 1953. – С.62. Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., 1947. – С.83, 93; Окладной Т.М. Борьба трудящихся Харьковщины в послевоенную сталинскую пятилетку. – Х., 1948. – С.46.
6. Хрущев Н.С. Партийные организации Украины в ботьбе за новый подъем сельского хозяйства. – М., 1948. – 33 с.; Хрущев Н.С. Отчетный доклад ЦК КП (б)У XVI съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. – К., 1949. – 249 с.
7. Советская деревня в первые послевоенные годы. 1946-1950. – М., 1978. – С. 57.
8. Аратюнян Ю.В. Развитие союза рабочего класса и крестьянства в послевоенный период // Развитие союза рабочего класса и крестьянства в СССР. – М, 1958. – С. 310-343; Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы; Колхозы СССР в 1946-1950 годах. – М., 1972. – 216 с.; Волков И.М. Колхозы СССР в годы четвертой пятилетки (1946-1950) // Развитие сельского хозяйства в послевоенные годы (1946-1970 гг.). – М., 1972. – С. 41-71; Вылцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958). – М., 1976. – 131 с.; Корпоценко Д.И., Куликов В.В. Коммунистическая партия в борьбе за дальнейшее развитие сельского хозяйства (1946-1958). – М., 1974. – 234 с.; Зеленин И.Е. Общественно-политическая жизнь советской деревни 1946-1958 гг. – М., 1978. – 275 с.; Волков И.М., Вылцан М.А., Зеленин И.Е. Вопросы продовольственного обеспечения населения (1917-1982 гг.) // История СССР. – М., 1993. – № 2. – С.3-20; Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. – М., 1983. – Т.2. – 416 с.; Винокурова Р.Ф. Основные этапы развития колхозного производства в 1946-1970 гг. // Проблемы истории современной советской деревни 1946-1973 гг. – М., 1975. – С.154-157.
9. Советская деревня в первые послевоенные годы. 1946-1950. – М., 1978. – 413 с.
10. Волков И.М., Вылцан М.А., Зеленин И.Е. Вопросы продовольственного обеспечения населения СССР // История СССР. – 1983. – №2. – С.3-20.
11. История советского крестьянства. – М., 1988. – Т.4. – С. 183.
12. Окладной Т.М. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства. – Х., 1958. – 99 с.; Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962. – 142 с.; Юрчук В.І. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). – К., 1965. – 121 с.; Снитко П.Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного

крестьянства (1946-1050 гг.). – К., 1966. – 129 с.; Талап Є.П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958). – К., 1966; Петренко В.С. Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951-1968 рр.). – К., 1970. – 231 с.; Шульга І.В. Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951-1965 рр.). – К., 1971. – 203 с.; Бачинский А.Д. В семье советской: Социалистическое строительство в придунайских землях Украинской ССР. – К.; Одесса, 1984. – 192 с.; Котлов П.Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951-1958 рр.). – Х., 1984. – 93 с.; Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946-1950 гг.). – К., 1986. – 213 с.; Сургай Г.І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К. – 1991. – 243 с.; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., 1968. – Т.2. – 413 с.

13. Аджубей А. Те десять лет // Знамя. – 1988. – № 6; Стреляный А. Последний романтик // Дружба народов. – 1988. – № 4.
14. Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні в перші повоєнні роки // Сільський обрій. – 1989. – №7.
15. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х роках // УІЖ. – 1990. – № 2.; Кожукало І.П. 1946-1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.260-270; Пирожков С.І. Ціна: демографічні наслідки кризових подій 30-40-х років // Україна. – 1990. – №46; Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод в Україні 1946-1947 років // УІЖ. – 1990. – №8. – С.14-32; Кульчицький С.В. Новітня історія України // УІЖ. – 1990. – № 10. – С.11-20; Кожукало І.П. Л.Г.Мельников: у ті важкі післявоєнні роки // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.540-554; Кожукало І.П., Шаповал Ю.І. М.С.Хрущов на Україні: сторінки історії // Про минуле заради майбутнього. – К., 1990. – С.356-370; Табачник Д.В., Шаповал Ю.І., О.І.Кириченко: штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953-1957 рр. – К., 1990. – С. 13; Коваль М.В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства 1945-1955 р. // УІЖ. – К., 1990. – № 6. – С. 80-87.
16. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. – К. – Т-во "Знання". – 1991. – 48 с.
17. Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946-1947 рр. // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С.58-77.
18. Там само. – С.76.
19. Волков И.М. Засуха, голод 1946-1947 годов // История СССР. – М., 1991. – №1. – С.3-19; Зима В.Ф. Голод в России 1946-1947 годов // Отечественная история. – М. – 1993. – № 1. – С.35-52; Його ж: Второе раскулачивание (Аграрная политика конца 40-х – начала 50-х годов) // Отечественная история. – 1994. – №3. – С. 109-124; Його ж. Послевоенное общество: голод и преступность (1946-1947 гг.) // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С.45-58.
20. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946-1947 годов: происхождение и последствия. – М.: Институт Российской истории РАН, 1996. – 263 с.
21. Бомешко Б.Г. Засуха и голод в Молдавии в 1946-1947 гг. – Кишинев, 1990.
22. Голод в Молдове (1946-1947): Сб. документов. – Кишинев. – 1993. – 211 с.
23. Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні // Матеріали наукової конференції. – Чернівці, 23 вересня 1993 р. – Чернівці, 1994. – 371 с.; Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 22-28 серпня 1993. Історія. – Львів, 1994. – 352 с.; Третій міжнародний конгрес українців. 26-29 серпня 1996 р. Історія. – Харків, 1996 р. та інші.
24. Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки // Міжнародна наукова конференція, 27 травня 1997: Матеріали. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во Маріан Коць, 1998 – 206 с.
25. Веселова О. М.С.Хрущов і голод в Україні 1946-1947 рр. // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження М.С.Хрущова. – К., 1993. – С.60-69; Її ж: Геноцид –голодомором 1946-1947 років в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-практична конференція. – Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали. – Вид-во Маріан Коць. – Київ; Нью-Йорк, 2003. – С.468-496 та ін.
26. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.: Злочини проти народу. – К., 2000. – 383 с.
27. Історія України: Курс лекцій. Ч.2. – К., 1992. – С.355; Жуковський А. Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С.130; Історія України. Нове бачення. Т.2. – К., 1996. – С. 332-336; Зайцев О., Баран В., Грицак Я. Історія України. – Львів, 1996. – С.327-328; Україна. Друга половина XX століття: Нариси історії. – К., 1997. – С.10,92 та інші.
28. Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. – Миколаїв, 1994. – 343 с.
29. Тригуб П.М., Павлик І.С., Білюк О.П. Історія Миколаївщини. – Миколаїв, 1996. – 77 с.
30. Голод 1946-1947 років на території Миколаївщини (до п'ятдесятиліття трагедії): Документи і матеріали. – Миколаїв, 1997. – 198 с.
31. Бюлетені жертв політичних репресій. – Миколаїв: Редакційно-видавнича збірка "Реабілітовані історією". – 2005. – №1-12.
32. Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв: ОЛДІ-Плюс. – 2002. – С.436-457.
33. Останній сталінський удар. – Херсон, 1997. – 312 с.
34. Морозюк Ф. Голод 1946-1947 років на Херсонщині // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-практична конференція. – Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали. – Вид-во Маріан Коць. – Київ;Нью-Йорк, 2003. – С.165-176.
35. Одеський мартиролог. – Одеса: ОКФА, 1999. – 576 с.
36. Жученко В.С., Жученко Л.В. Історіографія голоду 1946-1947 років в Україні // Голод 1946-1947 років на Полтавщині. До 50-річчя трагедії. – Полтава, 1996. – С.91-162; Рагулін В.Я. Історіографія проблеми голоду 1946-1947 років на території Миколаївщини // Голод 1946-1947 років на території Миколаївщини. До п'ятдесятиріччя трагедії: Документи і матеріали. – Миколаїв, 1997. – С.28-36.